

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ М. Г. ПОПРУЖЕНКА (1866–1944): СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ В «ОДЕСЬКОМУ» ТА «СОФІЙСЬКОМУ» ДОРОБКАХ

О. Д. Макміллан

Макміллан О. Д. Трансформація дослідницької проблематики М. Г. Попруженка (1866–1944): спільне і відмінне в «одеському» та «софійському» доробках. Стаття присвячена аналізу наукового доробку слов'язознавця М. Г. Попруженка, професора Новоросійського і Софійського університетів. Автор прослідковує зв'язок дослідницької проблематики вченого в Одесі з колом його наукових зацікавлень у Софії. Особливу увагу приділено темам, вивчення яких він продовжував під час вимушеного дистанціювання від батьківщини. Це дозволяє чіткіше виокремити ту тематику досліджень, що стала ексклюзивною для вченого як в Одесі, так і в Софії.

Ключові слова: слов'язознавство; історіографія; болгаристика; еміграція.

Макміллан А. Д. Трансформація исследовательской проблематики М. Г. Попруженко (1866–1944): общее и различное в «одесском» и «софийском» наследии. Стаття посвящена аналізу наукового насліддя славяноведа М. Г. Попруженко, професора Новороссийского и Софийского университетов. Автор прослеживает связь исследовательской проблематики ученого в Одессе с кругом его научных интересов в Софии. Особое внимание уделено темам, изучение которых он продолжал во время вынужденного дистанцирования от родины. Это позволяет более четко обозначить и ту тематику исследования, которая стала эксклюзивной для ученого как в Одессе, так и в Софии.

Ключевые слова: славяноведение; историография; болгаристика; эмиграция.

MacMillan O. D. Transformation of M. G. Popruzhenko's Research Subjects: Common and Different in His Odessa and Sofia heritage. The article analyzes the heritage of M. Popruzhenko (1866-1944), who was a professor of Slavic Studies at universities in Odessa and Sofia. The author links his areas of research in Odessa with his professional interests in Sofia. Special attention is given to the subjects which Popruzhenko continued to study after he had been compelled to leave his motherland. This allows us to determine those research topics which became exclusive for Popruzhenko's works in Odessa and in Sofia.

Keywords: Slavic studies; historiography; Bulgarian studies; emigration.

Вивчення творчої спадщини вченого тісно пов'язано із дослідженням його біографії. Події, що відбуваються у академічному, суспільному чи особистому житті, можуть впливати на зміну кола наукових інтересів дослідника. Однак буває і навпаки, коли предмет багаторічних розвідок і публікацій стає вагомим аргументом для життєвого вибору.

Саме так сталося і в біографії слов'язознавця Михайла Георгійовича Попруженка, професора Новоросійського університету в Одесі, який у 1920 році був змушений залишити батьківщину. М. Г. Попруженко обрав новим місцем проживання саме Софію, адже ще протягом «одеського» періоду свого життя вивчав історію та культуру Болгарії. Метою даної статті є прослідкувати трансформацію дослідницької проблематики М. Г. Попруженка, визначивши коло питань, які вчений продовжував вивчати вже перебуваючи у Болгарії, а також виокремити напрями досліджень, що є ексклюзивними для «одеського» і «болгарського» періодів його життя.

М. Г. Попруженко народився 25 липня 1866 року в Одесі у сім'ї протоієрея Георгія Івановича Попруженка. 1888 року він закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету, отримавши кандидатський ступінь і рекомендацію залишитись для підготовки до магістерського ступеня і, відповідно, написання дисертації. Захист магістерської дисертації М. Г. Попруженка «Із історії літературної діяльності у Сербії XV століття. «Книги Царств» у зібранні рукописів Імператорського Новоросійського університету» відбувся у 1894 році, проте ще у 1891 році, після магістерського іспиту, він розпочав викладання як приват-доцент Новоросійського університету. У 1899 році М. Г. Попруженко захистив докторську дисертацію та опублікував дослідження староболгарської

пам'ятки «Синодик царя Бориса», текст якої видав 1897 р. У 1908 році його було обрано екстраординарним, а у 1910 році – ординарним професором по кафедрі слов'янської філології. Крім того, з 1896 року і до свого від'їзду з Одеси, М. Г. Попруженко був директором Одеської публічної бібліотеки.

У 1920 році він разом із родиною залишив Одесу і незадовго після цього оселився у Болгарії, де обійняв посаду професора на кафедрі російської літератури Софійського університету.

Журнал «Училищень прегледь», що видавався Міністерством народної освіти, називав переїзд Попруженка до Болгарії цілком закономірним, оскільки уся його наукова діяльність була пов'язана із болгаристикою, з історією Болгарії, її літературою та її національним відродженням¹. Вказувалося на його неодноразові поїздки до Болгарії та знайомство з болгарськими вченими, через що зазначалося: ще до переїзду Попруженко поріднився із цією країною, без якої себе вже не уявляв, яка стала для нього другою батьківщиною. Саме тому після зміни політичної ситуації в Росії, «він їде до Болгарії, їде у братську землю», де «добре прийнятій науковим середовищем, яке його знало і поважало»².

З 1920 року і до своєї смерті у 1944 році М. Г. Попруженко викладав у Софійському університеті. 1923 року його було обрано членом-кореспондентом, а у 1941 році – дійсним членом Болгарської академії наук. Крім того, з 1928 року він був членом Болгарського археологічного товариства, з 1936 року – Слов'янського товариства і з 1938 року – Македонського наукового інституту³. У 1938 році Попруженка було проголошено почесним доктором Софійського університету.

Публікації М. Г. Попруженка вийшли друком у 1887–1943 роках. У його науковій біографії можна виділити два періоди: «одеський» і «софійський».

Наукові інтереси Попруженка в Одесі зосереджувалися, в основному, навколо історії, культури і писемності південних, західних і східних слов'ян, проте, безперечно, більшу частину наукового спадку Михайла Георгійовича складають твори з болгаристики, до яких відносяться праці з кирило-мефодіївської тематики: «Матеріали для бібліографії по Кирилло-мефодіевському вопросу» (1902), а також видання і дослідження джерел з історії богомилства та болгарського Відродження, серед яких — «Синодик царя Бориса» (1897–1899), «Абагар. Из истории возрождения болгарского народа» (1906), «Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг» (1907), «Козма Пресвитер» (1911) та інші. Важливою заслугою Михайла Георгійовича вважається його археографічна діяльність, тобто публікація цінних джерел із коментарями і поясненнями до них.

Незважаючи на те, що головну увагу науковця привертала історична територія Болгарії, проживши майже половину свого життя в Одесі, Михайло Георгійович не міг не звернутися до краєзнавчого напрямку, а особливо до тем, присвячених слов'янам і, зокрема, болгарам Північного Причорномор'я. Це, головним чином, такі праці Михайла Попруженка, як публікація документів «Из материалов по истории славянских колоний в России» (вийшли окремим виданням у 1909 році, а також у 28-му томі «Записок Одесского общества истории и древностей»), «Императорский Новороссийский университет в Одессе (по поводу 50-летия его существования)» (надруковано в «Историческом вестнике» у 1915 році) та «Участие Одессы в возрождении народа болгарского» (окреме видання 1912 року та у 30-му томі «Записок Одесского общества истории и древностей»).

Водночас, серед публіцистичних матеріалів Михайла Георгійовича зустрічаємо чимало звернень до питань педагогічних – професор був небайдужий до тих процесів і явищ, що відбувалися у освітній системі.

Публікації 1920–1921 років після переїзду до Софії показують бажання М. Г. Попруженка затвердитися у новому науковому середовищі: це рецензії на праці болгарських дослідників, нарис з болгарської історії. Окрім того, серед матеріалів цього періоду є й такі, що призначені іншим іммігрантам і мають на меті полегшити процес їхньої адаптації. Це, насамперед, книга-розмовник «Русский в Болгарии», видана у співавторстві з М. Арнаутовим. Саме в цей період спостерігається також звернення М. Г. Попруженка до класичної російської літератури – творів та поглядів О. С. Пушкіна та Ф. М. Достоєвського, яке є характерним саме для «софійського» періоду.

Разом з тим, у Софії М. Попруженко продовжував й ті наукові розвідки, які були розпочаті в Новоросійському університеті.

Так, у 1928 році у Софії він видав нове дослідження болгарського джерела, важливого для вивчення історії богомільства, «Синодик царя Борила». Михайло Георгійович розпочав працювати над цією пам'яткою XIII століття ще в Одесі, де у 1899 році вийшла його монографія⁴ за темою докторської дисертації. Зазначене джерело – це болгарський переклад візантійського «Синодика у неділю православ'я» 843 року, укладений за ініціативою царя Бориса (Борила) у зв'язку зі скликанням 1211 року у м. Тирново церковного собору, спрямованого на засудження еретичного руху богомільства. Існувало два списки пам'ятки: один зберігався у народній бібліотеці у Софії, а інший знаходився у приватній власності професора М. С. Дринова.

Список, що знаходився у Софії, був відомий спеціалістам давно. Так, М. Г. Попруженко писав, що у 1854 році торговець аптекарськими товарами і колекціонер старожитностей Стоянчо Ахгар подарував примірник рукопису Миколі Христофоровичу Палаузову під час його відвідин м. Тирново. М. Палаузов згадував, що у м. Габрово зустрів В. Григоровича, тоді професора Казанського університету, показав йому рукопис і дав для ознайомлення. Так, у 1848 році з'явилися перші відомості про цю пам'ятку в «Очерках путешествия по Европейской Турции» В. І. Григоровича. Пізніше джерело перейшло до Спиридона Миколайовича Палаузова, який детально вивчав «Синодик» і неодноразово посилався на нього у своїх працях. У 1855 році він опублікував уривки з рукопису у «Временнике Императорского Московского общества истории и древностей», а у 1858 році у виданні «Български книжици» передрукував у перекладі на болгарську мову свої коментарі до нього. Як писав М. Г. Попруженко, «витяги із «Синодика», надруковані С. М. Палаузовим, знайомлячи із пам'яткою у загальних рисах, слугували дуже довго єдиним джерелом, на основі якого висловлювалися думки про цю пам'ятку»⁵. У 1879 році Палаузов передав його до Народної бібліотеки у Софії, де пам'ятка і зберігалася під № 289 (55)⁶. У 1883 році із джерелом ознайомився професор Т. Д. Флорінський й опублікував декілька нових уривків з «Синодика», що стосувалися богомільв, але, як вказував М. Г. Попруженко, це були уривки, що друкувалися з лакунами⁷.

Незабаром після цього, а саме 1885 року, професор М. С. Дринов видав статтю, у якій докладно ознайомив спеціалістів зі змістом «Синодика царя Бориса», використавши не лише відомий до цього софійський рукопис, а й список із свого власного зібрання⁸.

Влітку 1896 року Ф. І. Успенський, подорожуючи по Болгарії, звернув увагу на рукопис, що зберігався у Софійській бібліотеці. Він вирішив підготувати пам'ятку до публікації – так було зроблено факсимільні копії джерела (перші 62 сторінки рукопису). Це факсиміле Ф. І. Успенський переслав М. Г. Попруженку для того, щоб той підготував текст для видання в «Известиях Русского археологического института в Константинополе». 1897 р. текст «Синодику» з'явився у другому томі «Известий...», а пізніше вийшов і окремим виданням разом із дослідженням пам'ятки (Одеса, 1899)⁹. Зауважимо, що під час цього дослідження Попруженко мав змогу користуватися лише факсиміле джерела і тільки багатов років потому, вже проживаючи у Софії, зміг переглянути оригінал. «Отримавши можливість лише після виходу друком названого мною видання ознайомитися з рукописом «Синодика царя Борила», – я не міг не помітити деяких відступів від оригіналу, допущених у факсиміле Картографічного Інституту», – писав Попруженко¹⁰.

Як вказує російський славіст Л. П. Лаптева, до кінця XIX століття в історіографії поступово накопичилося багато відомостей про «Синодик царя Бориса». Так, чимало вчених користувалися його текстом, посилалися на окремі уривки, намагаючись визначити обставини виникнення цієї пам'ятки на підставі інших джерел. Проте наука потребувала критичної публікації «Синодика» і його всебічного дослідження, що й було зроблено М. Г. Попруженком¹¹. Його основою став перший список рукопису. У цьому дослідженні він називає рукопис «софійським» – за місцем зберігання. Однак пізніше, у 1928 році Михайло Георгійович запропонував нову назву для цього списку – «палаузовський». Він обґрунтовував це великою роллю, яку зіграла родина Палаузових для вивчення пам'ятки: «Її відкриття, оприлюднення перших про неї відомостей, а головне те, що вона, потрапивши до Народної Бібліотеки, стала надбанням вченого світу – пов'язана з іменами Мик. Хр. і Спиридона Миколайовича Палаузових. Це мені уявляється достатнім для того, щоб список «Синодика царя Борила», що міститься у цьому рукописі, мав назву Палаузовського», – вирішив Попруженко¹².

Інший список «Синодика» зберігався у приватній колекції М. С. Дринова. Це була копія другої болгарської редакції, виконана патріархом Євфимієм після 1370 року¹³. У 1885 році у «Журнале Министерства народного просвещения» у статті «Нова церковнослов'янська пам'ятка зі згадкою про слов'янських першовчителів» Марин Степанович надав ґрунтовні відомості щодо змісту «Синодику», а також короткі уривки з нього. М. Г. Попруженко, безумовно, знав про цей список і звертався до М. Дринова під час підготовки свого докторського дослідження. «Зберігаючи вказану збірку в особисто-му володінні, М. С. Дринов завжди охоче надавав виписки усім, хто цікавився текстом Синодика, що до неї входив», – згадував М. Г. Попруженко¹⁴. Він також використовував текст рукопису М. Дринова, який був опублікований Ф. І. Успенським¹⁵. Однак, це були лише уривки, а ознайомитися зі списком особисто М. Г. Попруженку вдалося пізніше, вже у Болгарії. У 1906 році, після смерті М. С. Дринова, збірка разом з усією бібліотекою вченого надійшла до софійської Народної бібліотеки, де отримала № 432 (634), а список, відповідно, називають «дриновським»¹⁶.

Отже, М. Г. Попруженко звертався до публікації та вивчення «Синодика царя Бориса» двічі: у 1897–1899 роках в Одесі (це було, переважно, дослідження факсиміле «софійського»/«палаузовського» списку із використанням певних уривків із «дриновського») та у 1928 році у Софії, де, маючи можливість ознайомитися із оригіналами обох списків, вдруге звернувся до публікації «Синодика», надавши порівняння двох редакцій цієї пам'ятки. У одному з своїх листів до А. В. Флоровського М. Г. Попруженко писав: «Моя книга про Синодик (у списку № 13), що вийшла днями у виданні Академії – праця історична, оскільки містить в собі видання історичних текстів (з дослідженням) і тлумачить культурні рухи у православних слов'ян»¹⁷. Крім того, він розповідав, що на друкування «Синодика» пішло біля року.¹⁸

Другий напрям, який М. Г. Попруженко продовжив розробляти у Софії, – це вивчення життя та творчості болгарського письменника Х століття Козьми Пресвітера. Багаторічне дослідження М. Г. Попруженком цієї теми розпочалося ще в Одесі публікацією історичної пам'ятки «Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг» у 1907 році¹⁹. У 1911 році в «Известиях Русского археологического института в Константинополе» було видано статтю М. Г. Попруженка «Козма Пресвитер», яка того ж року була надрукована окремим відбитком у Софії. Вже після переїзду М. Г. Попруженка до Софії у журналі «Български прегледъ» друкується його матеріал «Козма Пресвитер» болгарською мовою. У 1933 році у болгарських виданнях з'явилося дві публікації Попруженка, присвячені Козьмі Пресвітеру: «Козма Пресвитер и новгородские еретики XIV в.» („Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай на 25 годишната му книжовна дейност (1886–1911)“ та «Болгарский пресвитер X века Козьма и испанский драматург XVII века Кальдерон» („Българска мисъл“). І, нарешті, у 1936 році у Софії вийшла друком невеличка книга М. Г. Попруженка «Козма Пресвитер, болгарский писатель X века», обсягом у 87 сторінок²⁰, що стала узагальненим результатом його численних досліджень з цієї теми. 15 квітня 1935 року М. Г. Попруженко писав племіннику А. В. Флоровському до Праги: «Я починаю друк свого «Козьма Пресвітер» – праця багаторічна і велика, – ймовірно, вже остання у моєму житті...»²¹. Книга вийшла влітку 1936 року, до 70-річчя вченого, про що він також повідомляв Флоровського²². М. Г. Попруженко надіслав йому до Праги примірник, вказуючи: «Це перший екземпляр у Празі – ніхто там ще її не має. Наша Академія через недостачу коштів дуже повільно розсилає свої видання – навіть своїм членам»²³. Сестра А. В. Флоровського Клавдія, яка проживала у Софії і регулярно інформувала брата про життя дядька, зазначала, що «він дуже задоволений закінченням цієї праці»²⁴.

Третій тематичний напрям, який проходить червоною ниткою через науковий дорожок М. Г. Попруженка, це кирило-мефодіївська проблематика, що давно знаходилася в колі наукових інтересів вченого. Так, ще 1888 року він опублікував невеличкий допис про Кирила та Мефодія в «Одесском вестнике»²⁵. Згодом у «Летописи историко-филологического общества при Новороссийском университете» з'явилися його «Заметки по Кирилло-Мефодиевскому вопросу»²⁶. У 1902 році Попруженко видав у «Журнале Министерства народного просвещения» «Материалы для библиографии по Кирилло-Мефодиевскому вопросу»²⁷. Наступні праці вже виходили у Болгарії. Так, невдовзі після переїзду до Софії Михайло Георгійович надрукував статтю «Слава Кирилу и Методию» у збірці, виданій

болгарським Міністерством народної освіти²⁸. Перу М. Г. Попруженка також належать численні рецензії творів, автори яких торкалися цієї проблематики²⁹.

У 1934 році у Софії вийшов «Опыт систематической Кирилло-мефодиевской библиографии» російського вченого Григорія Андрійовича Ільїнського за редакторства М. Г. Попруженка і С. М. Романського³⁰. Г. А. Ільїнський збирав бібліографію протягом багатьох років, і, як зазначає дослідниця його доробку Г. С. Баранкова, це мала стати перша в світі «капітальна праця» такого гатунку. Проте, під час роботи над її коректурою вчений був заарештований і відправлений у заслання³¹. М. Г. Попруженко і С. Романський завершили роботу над виданням, випустивши його за своєю редакцією з власною передмовою і доповідями. Наступного року вони ж опублікували «Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия» болгарською мовою³².

Згодом накопичились нові матеріали, і М. Г. Попруженко взявся за їхню систематизацію. «Дядечко сам теж працює весь час, ти знаєш, що він перероблює бібліографію кирило-мефодіївського питання, яка скоро вийде новим виданням», – писала К. В. Флоровська братові у Прагу в січні 1941 року³³. Наприкінці березня того ж року М. Г. Попруженко все ще продовжував підготовку нової бібліографії, і, як зазначала Флоровська, «кирило-мефодіївських матеріалів і тут все-таки мається досить багато, таким чином, якщо їх забрати всі в одне місце, вийде досить значна картина. Адже старі російські видання, книги, журнали тут є»³⁴.

Праця за спільною редакцією Попруженка і Романського вийшла друком у Софії 1942 року³⁵. М. Г. Попруженко у листі до А. В. Флоровського, не приховував свого задоволення від того, що «кирило-мефодіївська бібліографія справляє добре враження», згадуючи, що «багато над нею довелось попрацювати»³⁶. У своєму останньому листі до Флоровського від 16 лютого 1943 року вчений писав: «Я готую до друку текст Життя Кирила за 20 списками зі вступом і дослідженням. Влітку думаю закінчити»³⁷. Проте, дослідження так і не було завершено.

У 1928 році, на прохання А. В. Флоровського, М. Г. Попруженко підготував список власних праць на історичну тематику. Він вказував, що залишив поза списком статті історико-літературного змісту (про Майкова, Пушкіна, Гоголя тощо), а також рецензії і газетні статті (навіть на історичну тематику)³⁸. Крім того, у 1929 році, дізнавшись з газет, що Російське наукове товариство у Белграді вирішило зібрати бібліографію російської еміграції, М. Г. Попруженко, «як старий бібліограф», висловив бажання відправити список своїх праць останніх років. «Це буде дуже корисно для того, хто стане складати мій некролог», – писав вчений і просив Флоровського перевірити, чи дійсно така бібліографія готувалася і чи включати до переліку газетні статті. «Питання про газетні статті мене цікавить тому, що я багато їх писав з питань літератури», – пояснював Михайло Георгійович³⁹.

І дійсно, саме під час «софійського» періоду спостерігається звернення М. Г. Попруженко до питань історії російської літератури. Сучасний російський дослідник О. В. Шупленков вважає, що таким чином Попруженко намагався популяризувати російську культуру у Болгарії, зазначаючи: «діалог Попруженка з болгарськими вченими і болгарською громадськістю можна назвати вдалим діалогом культур свого часу»⁴⁰. Чимало статей Попруженка присвячено творчості Ф. М. Достоєвського, О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, Л. М. Толстого, А. П. Чехова. Це, зокрема, зумовлено й тими курсами, які викладав М. Г. Попруженко у Софійському університеті, а саме: «Історія російської літератури», «Історія російської літератури XIX століття», «Історія російської літературної критики», «Історія російської літератури після Гоголя», «Російська лірика, вступ до історії російської літератури», «Російський роман», «Сентименталізм і романтизм у російській літературі», «Історія російської літературної мови», «Російська народна словесність», «Російська література після Чехова»⁴¹.

Тематика університетських курсів М. Г. Попруженка спонукала його й до укладання хрестоматії російської літератури, яка була підготовлена у співавторстві із С. Романським і вийшла у 1943 році⁴². М. Г. Попруженко почав її впорядковувати паралельно з роботою над новою кирило-мефодіївською бібліографією. К. В. Флоровська писала про це 9 січня 1941 року: «Крім того, він здав вже до друку короткий огляд історії російської літератури із хрестоматією, посібник для студентів-славистів, яких тут дуже багато»⁴³. Остаточного друкування було завершено лише на початку літа 1943 року. К. В. Флоровська відзначала,

що хрестоматія була складена вдало, із влучним підбором уривків, однак визнавала, що «звісно, важко вичерпно представити навіть значимих письменників, починаючи від Ломоносова і закінчуючи Шолоховим»⁴⁴. Сучасні російські дослідники О. П. Аксьонова і А. М. Горяїнов вважають, що такий підбір авторів свідчить про «відносно рідкісну серед російських емігрантів широту поглядів» упорядників, оскільки окрім класиків, хрестоматія містила й зразки творчості деяких радянських письменників⁴⁵. Це була остання опублікована праця видатного славіста.

Отже, простежуючи трансформацію дослідницької проблематики М. Г. Попруженка, можна виділити спільне і відмінне в «одеському» та «софійському» доробках вченого. Так, для «одеського» періоду притаманне звернення до краєзнавчих питань, історії Одеси та Північного Причорномор'я, зокрема в контексті зв'язку із національними рухами південних та західних слов'ян, а також вагомі археографічні та бібліографічні видання. «Софійський» період характеризується появою низки публікацій Попруженка з питань російської історії і літератури. Водночас, спільними темами, які характеризують увесь науковий доробок вченого, є болгарознавчі дослідження, передусім староболгарської пам'ятки «Синодик царя Бориса», творчості письменника X століття Козьми Пресвітера, кирило-мефодіївської проблематики.

¹ Ст. Професорь. М. Г. Попруженко почетень доктор на Софийския университет // Училищень прегледь. София. 1939 (XXXVIII). Кн. 1. С. 93.

² Там само. С. 94.

³ Спасов Л. Русские ученые-белоземляне в Болгарии // Bulgarian Historical Review. 1992. № 4. С. 107.

⁴ Попруженко М. Г. Синодик царя Бориса. Одесса: Экономическая, 1899. XV + 81 с. + 175 с. + 55 с.

⁵ Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. София: Държавна печатница, 1928. С. XXI.

⁶ Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. Одесса: Экономическая, 1899. С. I.

⁷ Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. София: Държавна печатница, 1928. С. IV.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. XXIII.

¹⁰ Там само. С. XXIII.

¹¹ Лаптева Л. Изучение источников по истории богомилства в Болгарии русской историографией XIX – начала XX веков // Palaeobulgaria / Старобългаристика. 1986. X/2. С. 92

¹² Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. София: Държавна печатница, 1928. С. XXII.

¹³ Мошин В. А. Сербская редакция Синодика в неделю православия. Анализ текстов // Византийский временник. 1959. Вып. XVI. С. 348.

¹⁴ Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. София: Държавна печатница, 1928. С. XXVII.

¹⁵ Лаптева Л. Изучение источников по истории богомилства в Болгарии русской историографией XIX – начала XX веков // Palaeobulgaria / Старобългаристика. 1986. X/2. С. 92.

¹⁶ Попруженко М. Г. Синодикъ царя Борила. София: Държавна печатница, 1928. С. XXVII.

¹⁷ Архив Российской Академии Наук (далі – АРАН). Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 12–12зв.

¹⁸ АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 13

¹⁹ Попруженко М. Г. Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг. СПб: Тип. М. А. Александрова, 1907. 86 с.

²⁰ Попруженко М. Г. Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. София: Придворна печатница, 1936. 87 с.

²¹ АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 17зв.

²² Там само. Арк. 20–20зв.

²³ Там само. Арк. 20.

²⁴ Там само. Арк. 21.

²⁵ Попруженко М. Г. [Без назви] // Одесский вестник. 1889. 11 мая.

²⁶ Попруженко М. Заметки по Кирилло-Мефодиевскому вопросу // Летопись ист.-фил. о-ва при Новорос. ун-те. 1892. № 2.

²⁷ Попруженко М. Г. Материалы для библиографии по Кирилло-Мефодиевскому вопросу // Журнал Министерства народного просвещения. 1902. № 5. С. 87–125.

²⁸ Попруженко М. Г. Слава Кирилу и Методию // Сборник, изданный Болгарским Министерством Народного Просвещения. София, 1921.

²⁹ Рецензия. Проф. А. Теодоров-Велень. «Кирилъ и Методий». София, 1920 // Славянски глас. 1922. Кн. 1. Нови трудове по кирилломефодиевския въпрос 1. Акад. Петро Лавров Кирило та Методий в

- давньослов'янському письменстві. У Києві, 1928, 2. Труды славянской комиссии, т. 1, 2. *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930 // Български преглед. Год. 2. 1933. Кн. 1. *Проф. протоиереи Ив. Гошев.* Светите брата Кирил и Методий (материалы из рукописите на синодалния църковен музей в София) // Родина. 1939. Год. 1. Кн. 3.
- ³⁰ *Ильинский Г. А.* Опис систематической кирилло-мефодиевской библиографии / Под ред. М. Г. Попруженко и Ст. Романского. София, 1934.
- ³¹ *Баранкова Г. С.* Кирилло-Мефодиевская проблематика в трудах Г. А. Ильинского // Славянский мир: общность и многообразие. К 1150-летию славянской письменности. Тезисы докладов Международной научной конференции 20–21 мая 2013 г. М., 2013. С. 70.
- ³² *Попруженко М. Г., Романски Ст.* Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. София: БАН, 1935. 65 с.
- ³³ АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 152–152зв.
- ³⁴ Там само. Арк. 162зв.
- ³⁵ *Попруженко М. Г., Романски Ст.* Кирилло-мефодиевская библиография за 1934–1940 г. София: БАН, 1942. 169 с.
- ³⁶ АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 26.
- ³⁷ Там само. Арк. 26зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 12.
- ³⁹ Там само. Арк. 15зв–16.
- ⁴⁰ *Щупленков О. Н.* Русский язык эмигрантского зарубежья «первой волны» как средство сохранения национальной самоидентификации // Человек и культура. 2014. № 1. URL: http://e-notabene.ru/ca/article_10686.html (дата звернення: 30.09.2016).
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² *Попруженко М. Г., Романски Ст.* Руска книжовна реч в образци. София: Унив. печ., 1943. 626 с.
- ⁴³ АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 459. Арк. 152зв.
- ⁴⁴ Там само. Арк. 212–212зв.
- ⁴⁵ *Аксёнова Е. П., Горяинов А. Н.* Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по переписке М. Г. Попруженко и А. В. Флоровского // Славяноведение. 1999. № 4. С. 8.